

XVIII. ve XIX. Yüzyılda Antep ve Civarında Bazı Salgın Hastalıklara Dair Bulgular

Epidemic Diseases in Antep and Surroundings in XVIII and XIX Centuries

Adem ÇALIŞKAN*

Öz

Osmanlı Devleti XVIII. ve XIX. yüzyılda birçok değişim ve dönüşüm yaşadı. Bu yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin yaşamış olduğu olumsuzluklar sadece kayıp edilen savaşlar ve buna bağlı olarak artan toprak kayıpları ve göçler, içerde yaşanan isyanlar ve buhranlar, Avrupalı Devletlerin Osmanlı'daki gayrimüslimleri bahane ederek iç işlerine müdahale etmeleri değildi. Osmanlı şehirlerini ve toplumunu etkileyen diğer önemli bir hadise ise XVII. yüzyılda Avrupa'dan sonra XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da Osmanlı'nın neredeyse bütün vilayetlerine yayılan veba, sığır vebası ve kolera gibi salgın hastalıklardı. Bu salgın hastalıklar şehirlerde insan ölümlerine neden olurken, salgın hayvan hastalıkları da birçok hayvanın telef olmasına yol açtı. Ayrıca yaşana n hayvan hastalıkları insan sağlığını belirli ölçülerde tehdit eden diğer bir durumdu. Osmanlı yaşanan bu salgın hastalıklara karşı karantina uygulaması başlattı ve çeşitli önlemler aldı.

XVIII. ve XIX. yüzyılda Antep'te yaşanan kıtlık, deprem, celali isyanları şehri olumsuz etkileyen faktörlerdi. Bunların yanı sıra şehirde artan veba ve kolera salgınları şehirde birçok insanın ölmesine ve yıkımlara neden oldu. Kolera salgınından Aralık 1888-89'da Antep ve civarında 47, Ekim-Aralık 1890'da 743, Ocak, Ağustos ve Eylül 1891'de yine 259 kişi öldü. Ayrıca hayvanlardan bulaşan salgın hastalıklardan da Antep ve çevresinde birçok hayvan telef oldu. Osmanlı Devleti yaşanan bu salgın hastalıklara karşı diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Antep'te de bir takım önlemler aldı. Bu çalışmada XVIII ve XIX. yüzyıllarda Antep ve çevresinde ortaya çıkan veba, kolera vb. salgın hastalıklar ve hayvanlardan kaynaklı salgınlar incelendi. Bu salgın hastalıklardan kaynaklı insan ölümleri de gün gün sayılarıyla birlikte verildi.

Anahtar Kelimeler: Antep, XVIII.-XIX. Yüzyıl, Veba, Kolera

Abstract

Ottoman Empire experienced many changes and transformations in XVIII and XIX centuries. The discrepancies experienced in these centuries by the Ottoman Empire were not only the lost wars but also land losses and migrations, internal revolts, crises, and interfering with the internal affairs of the European States for non-Muslims. Other important problems affecting the Ottoman cities and society in XVII XVIII and XIX centuries are epidemic diseases, such as plague, bovine plague and cholera spread to almost all provinces. While these epidemic diseases have caused large-scale human deaths in the cities, many animal diseases also caused the destruction in animal populations. The empire applied quarantine against various epidemics and took several actions.

In XVIII and XIX centuries, the famine experienced in Antep along with earthquake and celali revolts were also other factors that negatively affected the city. In addition to this, increasing plague and cholera epidemics in the city caused the deaths of many people. The cholera epidemic in December 1888-89 in Antep caused 47, in October-December 1890 743 and in January, August and September 1891 259 deaths. In addition, many animals in the vicinity of Antep and the surrounding areas were affected from these epidemics. The Ottoman Empire took several actions against these epidemics in Antep as in other Ottoman cities. In this study the plague, cholera, etc., which emerged in and around Antep in the 18th century epidemic diseases were examined in XVIII and XIX centuries. Human deaths caused by these epidemics were also given with dates.

Keywords:Antep, XVIII-XIX Centuries, Plague, Cholera

Giriş

İlk uygarlıkların kurulduğu ve gelişme gösterdiği Mezopotamya ile Akdeniz arasında kurulan (Koçak, 2010, s. 57) Antep şehrinin iskan edildiğine dair ilk bilgiler M.Ö 1800-1700'e kadar gider. Çeşitli kaynaklara göre ise Antep adı ilk kez XIII. yüzyıllarda kullanılır(Çınar, 2000, s. 1).Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan şehir, Suriye, Kilis, Hatay, Şanlıurfa, Kahramanmaraş, Adana, Adıyaman'a komşudur (Koçak, 2011, ss. 417-418). Kent denizden 800-900 metre yükseklikte olup, tepelik ve düzlükler üzerinde kuruludur ve kentte dört iklim yaşanır (Çalışkan, 2011, s. 1).

*Öğr. Gör. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, dr.ademcaliskan@gmail.com

Yavuz Sultan Selim'in 1516'da Memluk Devleti'ne yaptığı sefer ile Osmanlı Devleti'ne resmen geçen kent (Çalışkan, 2011, s. 1) 1543'te Arap eyaletinden ayrılarak Zülkadiriye eyaletine bağlandı. XVI. yüzyılda ise Halep beylerbeyliğine bağlanan şehir daha sonra Maraş beylerbeyliğine dâhil edildi (Kıvrım, 2011, ss. 372-373). Bu dönemde fiziki gelişme gösteren şehir (Kundakçı, 2014, s. 405). XVIII. yüzyıldan (Özkaya, 2010, s. 25) XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadarda Maraş vilayetine bağlı olmaya devam etti. Ancak bu dönemde şehrin idari yapısında değişiklik yapılarak (Bayraktar, 2000, s. 83) kent tekrar 1862'de Halep vilayetine bağlandı. 1865'te ise Halep merkezine bağlı bir sancak oldu ve bu durum 1918'e kadar devam etti. 1918'den sonra ise müstakil bir sancak olan şehir 1924'te de vilayet oldu (Canbakal, 1997, ss. 67-69).

Osmanlı Döneminde XVI ve XVII. yüzyıllarda sanayi ve ticarete hızlı bir gelişme gösterse de (Çalışkan, 2017, s. 431) şehirde XVIII. ve XIX. yüzyıllarda sosyal buhranlar, deprem, kuraklık ve bir takım salgın hastalıklar da yaşandı. Bu salgın hastalıklardan en önemlileri ise Antep ve çevresinde yaşanan veba ve kolera salgınları idi. Özellikle Başkanlık Osmanlı Arşivinde yer alan kolera salgını hakkındaki belgelerden büyük oranda istifade edildi. Ancak veba salgını ve vebadan ölenlerle ilgili incelenen dönemle ilgili belgeler yetersiz olduğundan ikinci el kaynaklardan yararlanıldı.

Salgın Hastalıklar

Veba

Sözlükte “*yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek*” anlamlarındaki veba, ta'n kökünden türeyen tâûn'dur ve bulaşıp yayılan her türlü hastalığın adıdır. 1894'te Alexandre Yersin tarafından bulunan ve “*yersiniapestis*” diye adlandırılan hastalığın ayrıca hıyarcıklı, septisemi ve akciğer vebası diye çeşitli türleri de bulunmaktadır (Varlık, 2012, s. 175). Tifüs, kolera, sıtma gibi hastalıklara da taun denilir (Akyay, 1974, s. 209). Ancak muhtemelen taun daha çok hıyarcık vebasının karşılığıdır (Panzac, 2011, s. 15). Veba salgını, İnsanlara fare ve diğer kemirici hayvanlar üzerinde bulunan pirelerden geçer. Bu pireler lağım farelerinin asalağıdır ve fare ölümleriyle yer değiştirip yerleştikleri yeni canlıların kanını emerek veba mikrobunu bulaştırır. Bu yolla mikrop, diğer memeliler aracılığı ile de insanlara geçer. Bu hastalık nüfusun fazla olduğu ve insanların birbirleriyle etkileşiminin fazla olduğu şehirlerde daha çok görülür (Turna, 2011, ss. 2, 3, 11, 13). Vebanın yayılmasında iklim şartları da önemlidir. Daha çok sıcak yaz aylarında yayılma imkânı bulan vebanın kış aylarında etkisi sınırlıdır (Kılıç, 2017, s. 164). Bu salgın insandan insana pireler, kemirgenler veya öksürük vasıtası ile yâda ikinci derecede vücut bitleri aracılığı ile geçer. Özellikle vebadan ölenlerin yıkanması hastalığın yayılmasında önemli bir etkidir. Vebadan ölen insanın eşyalarının kullanılması da vebanın yayılmasında önemlidir (Panzac, 2011, ss. 42-43). Vebaya yakalanan kişi iki ile altı gün içinde ölür (Ak, 2016, ss. 215, 213).

Tarihsel süreçte ise veba salgını ilkçağdan günümüze kadar üç evre şeklinde ortaya çıktı. İlki milâdî 541'deki Jüstinyen vebası denilen hastalığı ve bu salgın VIII. yüzyılın ortalarına kadar aralıklı olarak devam etti. Bu salgın İslâm'ın doğduğu ve yayıldığı topraklarda da yayıldı. Daha sonra XIV. yüzyıla kadar büyük kayıplara yol açan veba salgını görülmedi. 1330'larda ise Orta Asya steplerinden başlayan ve 1347'de İpek yolu boyunca ticaret kervanları aracılığıyla İslâm dünyasına yayılan vebaya “*kara ölüm*” denildi (Varlık, 2012, s. 176). 1348'de de Doğu ve Batı İslam dünyasında çok geniş alana yayılan veba salgını İbn-i Haldun “*ocak söndüren*” diye tanımladı (İbn-i Haldun, 2014, s. 24). Vebanın ikinci evresi ise XIX. yüzyılın ortalarına kadar dünya genelinde büyük çaplı ölümlere neden oldu. Bombay vebası diye bilinen üçüncü evre ise XIX. yüzyılın ikinci yarısında Güneydoğu Asya'da görüldü ve yine dünyanın her yerine yayılarak XX. yüzyılın ortalarına kadar devam etti (Varlık, 2012, s. 176).

Osmanlı Devleti'nde ise XIV. yüzyıl'da Çin'de ortaya çıkan ve oradan Anadolu ve sonrasında da Avrupa'ya yayılan veba salgını (Bulut, Yıldız vd. 2017, s. 14) XIV. yüzyılda Avrupa'dan sonra XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarında görüldü (Batği, 2017, s. 173). Özellikle Osmanlı'da veba XV. ve XVI. yüzyılda fetihlerin artmasına bağlı olarak geniş alanlara yayıldı (White, 2013, ss. 70-71). Ancak genel anlamda bu salgın XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'da sonladıktan sonra Balkanlar, Anadolu ve Arap yarımadasında görüldü. XIX. yüzyıla kadar da Osmanlı topraklarında birçok insanın ölmesine neden oldu (Panzac, 2011, ss.1, 4). Bu salgın XV. yüzyıldan ve XIX. yüzyıl ortalarına kadar hafif, orta ve ağır şiddetli olarak devam etti (Özcan vd, s. 955).

Anadolu'da vebaya genel kullanımlardan farklı olarak “yumurcak”, “yumrucak,” “oymaca,” “baba,” “ölet,” “kıran” gibi isimlendirmeler de verildi. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar, Kafkaslar, Anadolu, Arap Yarımadası, İran, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz'i birbirine bağlayan ticaret yollarının ortasında yer alması salgın hastalıklardan daha çok etkilenmesine de neden oldu. Bu nedenle devlet salgın hastalıklarla mücadele etmek için XVI. yüzyıldan itibaren karantina uygulaması başlattı. Ancak veba salgınının geniş alanlara tesir etmesinde; askeri seferler ve fetihlerin yanı sıra, şehirleşmeyle birlikte toplumsal iletişim, ticari ilişkiler ve hac gibi dini vazifeler de etkili oldu (Turna, 2011, ss. 3, 8, 10, 11, 15).

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise salgın hastalıkların nedenleri araştırılmaya başlandı. Osmanlı da salgınlara karşı bu yüzyılda bir takım önlemler aldı (Özlu, Tiryaki, 2019, s. 1170). Ancak Osmanlı genelinde 1803'te 150.000, 1813'te 100.000 ve 1822'de 150.000 kişi veba salgınından öldü (Akyay,1974, s. 211). Bu yüzyılda çok etkili olan söz konusu salgın öncelikle Doğu Akdeniz havzasında yayıldı (Panzac, 2011, s. 1).Osmanlı salgına karşı ilk defa 1838'de resmi olarak karantina meclisi kurdu (Sarıyıldız, 1994, s. 334) 1839'da da bir Karantina Nazırlığı oluşturdu. Alınan bu önlemlere rağmen 1840, 1844'te yine salgınlar görüldü (Turna, 2011, s. 15). Ancak 1838'de uygulanan karantina uygulaması netice verdi ve ölümler azaldı (White, 2013, s. 130). 1847, 1849, 1869 veba salgınları da yine Osmanlı topraklarında görüldü (Özdemir, 2005, s. 32). 1894'te tekrar güçlü bir şekilde ortaya çıkan veba salgını yaklaşık bir yarım yüzyıl devam etti (Turna, 2011, s. 15).

Sığır Vebası

Sığır vebası ise sığır türü büyükbaş hayvanlardan bulaşan bir virüstür. Bu nedenle mikropla temas eden her türlü araçla bulaşabilen bu hastalık kısa zamanda büyük çaplı sığır ölümlerine neden olur. Bu salgın, hayvanın vücuduna girince hayvan hemen hastalanmaz (Ak, 2016, ss. 215-216). Belirtileri ise hastalığın başlangıcında iştahsızlık, cildin terli veya kuru, gözlerin sabit ve gözün yaşlı olması, burun deliklerinin ise sulu olup, nefesinin ise sıcak olması şeklindedir. Hasta olan hayvan hızlı bir şekilde nefes alır ve sıklıkla öksürür, hayvanın ağzı yapışkanlı ve dili kuru olur. Ayrıca hayvan başını aşağıya eğerek tutar (Özlu, 2014, s. 102).

İlk kez M.Ö 1900'da ortaya çıkan bu salgın daha sonra 1711'de İtalya'da daha sonra 1714'te İngiltere'de, XIX. yüzyılın ortalarında da diğer Avrupa ülkelerine yayıldı. Bu nedenle sığır vebası artınca Fransa'da ilk kez 1762'de her türlü bilgiye sahip veteriner yetiştirmek için mektepler açıldı. 1863'te milletlerarası veterinerlik kongresinin toplanmasında özellikle sığır vebasının çok büyük hayvan teleflerine neden olması vardı (Erk, 1963, ss. 221-222, 224, 226, 228).

XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa'da devam eden sığır vebası daha sonra Osmanlı topraklarında görüldü. Osmanlı arşiv belgelerinde *veba-i bakari* olarak geçen bu hastalığa halk arasında da “sığır öleti”, “malkıran”, “mal ağrısı” “çor” denildi. XIX. yüzyılda özellikle Doksan üç Harbi'nden sonra Osmanlı genelinde daha çok görülen bu salgın giderek sıklaştı ve çok çaplı sığır ölümlerine neden oldu (Ak, 2016, ss. 215-216). Bu nedenle

Osmanlı'da ilk veterinerlik diğer alanlarda olduğu gibi askeri kökenli bir meslek olarak ortaya çıktı. İlk kez ordunun ihtiyacını karşılamak için 1842'de Prusyalı baytar Goldlewsky'yi davet eden Sultan Mahmut, bu kişiyi baytarlık eğitimi teşkilatına memur etti ve Osmanlının ilk veteriner okulunu açtırdı. Ancak ilk veteriner okulu girişimi okuma ve yazma bilmeyen askerlerden seçildiği için başarıya ulaşmadı. Daha sonra 1849'da Sultan Abdülmecit döneminde Harbiye Mektebi'nde özel bir sınıf olarak yeniden başlayan veterinerlik bölümü, Harp Okulu bünyesinde ilk mezununu 1853'te verdi (Özlu, 2014, ss. 99-101). Osmanlı-Rus Harbinden sonra ise sivil Tıp Mektebi hocaları ve Umuru Baytariye Müfettişi Umumisi Mehmet Ali beyin girişimleri ile sivil bir veteriner okulu açılması kararlaştırıldı. Bu okul 1889'da açıldı ve ilk mezunlarını 1893'te verdi. 1893'te de "*Zabitai Sıhhiyei Hayvaniye Talimatnamesi*" kabul edildi ve bu talimatname ilk kez Bursa'da uygulandı (Erk, 1963, s. 230). Alınan bu önlemlere rağmen Osmanlı toprakların da etkisini hemen hemen hiç kaybetmeyen salgın, büyük hayvan ölümlerine yol açmıştır. 1847, 1877, 1881, 1889, 1893, 1894, 1899, 1905 ve 1906'da çıkan sığır vebası salgınında çok sayıda hayvanın telef olması Osmanlı'da hayvancılığın gelişmesini sekteye uğrattı (Özlu, 2014, ss. 99-101).

Kolera

Vibrio Cholerae olarak adlandırılan kolera (Yaşayanlar, 2015, s. 9) bulaşıcı bir bağırsak hastalığıdır ve hastaların dışkıları ile içme suları aracılığı ile diğer insanlara bulaşır. Bu nedenle açıkta bulunan içme sularının durumu bu hastalığın yayılmasında en önemli etkidir. Özellikle alt yapı bakımından yetersiz olan yerler, nehirler, havasız, karanlık ve nemli yerler bu hastalık için uygun yerlerdir. Bu mikrop hastalara bulaştığı zaman aşırı kusmaya ve vücutta su ve tuz kaybına, vücut ta kurumaya, kanda koyulaşmaya, ürenin yükselmesine, kan basıncının düşmesine, idrarın azalmasına veya kesilmesine ve kaslarda kramplara neden olur. Buda hastanın ölümüne yol açar (Ak, 2011, ss. 255-256). Bu salgın hastalık epidemi veya pandemi şeklinde yayılır (Bostancı, 2012, s. 383).

Tarihsel süreçte XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren veba salgınlarının yerini alan şiddetli kolera salgını (Bozan, 2015, s. 220) ilk olarak Hindistan'da ortaya çıktı ve uzun süre endemik olarak burada sınırlı kaldı (Büyük Lorraine, 1986, s. 68883). 1817'de Bengal'de görülen salgın daha sonra Avrupa'ya (Lüleci, 2014, s. 1347), kısa zamanda da diğer ülkelere ve XIX. yüzyıl boyunca da belirli aralıklarda dünya geneline yayıldı. Basra Körfezi üzerinden de Batı Anadolu ve Akdeniz sahillerine yayılan hastalık, Osmanlı'da ilk kez 1822'de görüldü (Ak, 2011, ss. 255-256). Osmanlı belgelerine de "*illet-i kolera*", "*illet-i âdiyye*" veya "*illet-i mahûf*" diye geçti (Gül, 2009, s. 241). Bu yüzyılda kolera salgının veba ve diğer salgın hastalıklardan daha fazla ölümlere neden olması devletlerin daha ciddi önlemler almasına yol açtı (Şimşek, 2015, s. 399). Osmanlı Devleti ise bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı dönemlerde karantinada bulundurulacak hastaların muayyen müddeti geçirmeleri ve salgının yayılmasını engellemek için tahaffuzhaneler oluşturdu (Bozan, 2015, ss. 226-227). XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Hıfzıssıhha Başmüfettişi Kimyager Bonkowski Paşa'nın önerisi ile 20 baştabip Anadolu ve Rumeli'deki vilayet merkezlerinde denetimler yaparak, gerekli temizliklerin yapılmasını ve hastalık var ise hemen gerekli tedbirlerin alınmasını sağladı. Ayrıca bu doktorlar içinde ayrı bir müfettiş tayini yapıldı (Atar, 2016, ss. 840-841). Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde de İstanbul, Suriye ve Irak'ta kolera salgınında başarı gösterenlere Kolera Madalyası verildi (Büyük Lorraine, 1986, s. 68883). II. Abdülhamid döneminde de hastalığın yayılmasına engel olmak için Avrupa'dan içinde belirli sıcaklık ile kurutma, mikrop üreten ve dezenfekte işine yarayan etüv makineleri alındı (Atar, 2016, ss. 840-841). Kolera salgını sırasında doktorların reçetelerini okunaklı bir şekilde yazmaları zorunlu hale geldi (Özlu-Tiryaki, 2018, s. 410).

Antep ve çevresinde salgın hastalıklar

Osmanlı hâkimiyeti boyunca Antep'te depremler, kuraklıklar, buhranlar ve salgın hastalıklar yaşandı. Şehirde ortaya çıkan bu olumsuz hadiseler bir birini takip etti. Örneğin, XVI. yüzyılda Antep'inde içinde bulunduğu bazı vilayetler sipahilerin desteklediği eşkıyalar tarafından yağmalandı. Yine bu dönemde Dürzi Cafer isimli bir kişinin yanına 200 kişilik bir sekban bölüğünü yanına alarak beylerbeyinin adamlarına saldırması şehirde bulunan ayan ve tüccarları çok endişelendirdi (Akdağ, 2013, s. 134, 314). 1574'ten sonra da bölgede çıkan Celali Karayazıcı isyanı, 1606'da Canbolat Ali isyanı, 1609'da Köse sefer Paşa'nın yedi yıl boyunca şehirdeki faaliyetleri, 1624-1639 İran savaşları, 1626'da Halep ve Antep civarında etkili olan deprem, 1658-1659'da Halep valisi Abaza Hasan Paşa isyanı ve 1680'de Yeğen Osman Paşa isyanı şehri etkileyen olumsuz hadiselerdi (Canbakal, 2009, ss. 44-46). 1712'de ise bu defa Antep Kılınçlı Kürt aşiretlerinin saldırısına maruz kaldı. Bu saldırıda şehirdeki ekinler ve hayvanlar yağmalandı. Bunun üzerine Antep halkı bunların başka yerlere iskan edilmesini istedi (Özkaya, 2010, s. 175). XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da Halep'te yaşanan deprem, kıtlık, kuraklık (Çalışkan, 2018, ss. 31, 38) ve isyanlar (Eyicil, 2008, s. 37) Antep ve çevresini olumsuz etkiledi. Bu gibi olumsuz hadiseler şehirde veba ve kolera salgınlarının yaşanmasına neden oldu. Bu salgınlarda Antep ve civarında birçok insanın hastalanmasına veya ölmesine neden oldu. 1712'den sonrada şehir merkezi ve civarında salgın hayvan hastalıkları görüldü (Panzac, 2011, s. 44). 1728 veba salgını Antep, Urfa, Viranşehir civarlarında yaygın olarak tekrar görüldü (Ak, 2016, ss. 211, 215). 1729'da Halep'te ortaya çıkan veba salgını Kilis'e, buradan da (Panzac, 2011, ss. 44, 57-58) Antep'e ve köylerine kadar yayıldı. Bunun üzerine 11 Mart 1729'da Battalhöyük ve Küçükmasara köylerinde veba salgınını nedeni ile buraların avarız vergilerinden muaf olunması için Antep Naibi Şefki Hüseyin merkeze bir dilekçe gönderdi (İE.SH.2/190). Bu salgını daha sonra 1747'de ortaya çıkan veba salgını takip etti. 1757-1758'de Anadolu'nun güneyinde ortaya çıkan kuraklıktan Antep'te etkilendi ve bu gölgede yaşayan çoğu insan yaşadığı yerleri terk etmek zorunda kaldı (Panzac, 2011, ss. 14, 98). 12 Haziran 1763'te ise Adana'da meydana gelen veba salgınından pek çok kişi vefat etti. Bu salgında yöneticilerin Mekke ve Medine Caddesi üzerindeki belde halkından fazladan vergi almaları ve halka zulümlerinin engellenmesi talep edildi (C.DH. 63/3112). 7 Mayıs 1789'da ise Ruha/Urfa eyaletinin üç yüzden fazla köy ve mezra ve kırk elli bin hane aşiret ve kabilenin veba hastalığı nedeniyle fakir düştüğünden 1788 senesi seferiye vergisinin yarısının affı merkezden talep edildi. (C.ML.689/28260)

XIX. yüzyılda da Antep'te salgınlar ve bir takım olumsuz hadiseler yaşanmaya devam etti. Örneğin 1817'de Antep'te büyük bir kuraklık yaşandı ve Battal pınarı başta olmak üzere şehir ve köylerdeki pınarlar 1818 Şubat ayına kadar kuru kaldı. Antep halkı bu durumdan o kadar muzdarip oldu ki Şubat 1818'den sonra Battal pınarından yeniden su çıkması üzerine şehirde kutlamalar yapıldı ve kurban kesildi (Güzelbey, 1966, s. 162). Ağustos 1822'deki Halep'te meydana gelen şiddetli deprem (Çalışkan, 2018, s. 36) Antep'te büyük yıkımlara ve birçok insanın ölmesine neden oldu (Göyünç 2000, s. 48). Osmanlı bunun üzerine bir fermanla Antep'i bütün vergilerden ve salyanelerden muaf tuttu (Güzelbey, 1966, s. 162). 1826'da ortaya çıkan veba salgını şehirde birçok ölümlere neden oldu (Acioğlu, 2012, s. 11). 1827'deki veba salgınından ise "*vebadan kaçır gibi*" deyimini şehirle özdeşleştirdi. Hatta bu sırada şehirde ciddi sağlık kontrolü ve tedavi usulü bilinmediğinden birçok kimse bu salgından öldü (Güzelbey, 1966, s. 162). 1817'de Hindistan'da ortaya çıkan ve dünya genelinde büyük çaplı ölümlere neden olan kolera salgını 1822'de Hindistan'dan İngiliz gemileri ile Osmanlı topraklarına yayıldı (Ak, 2011, ss. 254-255). 1830'dan sonra görülen ve Anadolu geneline yayılan kolera salgını Antep'te de ortaya çıktı (Yıldız, 2014, s. 37). Yine bu tarihte şehirde salgınlar devam ederken siyasi istikrarsızlıklarda şehri olumsuz etkiledi. 1830'larda Halep valisi Ali Paşa'nın Antep'te istenmeyen bir kişi olan Mahmed Ağa'yı şehre

mütesellim olarak görevlendirmesi kentte hoşnutsuzluk yarattı (Çadırcı, 2013, s. 28). 1832-1840 tarihleri arasında ise bu defa şehir Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa tarafından işgal edildi (Güllü, 2000, ss. 53, 55) ve şehir 8 yıl boyunca Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa yönetiminde kaldı. Bu süre içinde Antep zor günler yaşadı (Güzelbey, 1966, s. 152). Ancak İbrahim Paşa kendisine Adana Muhassıllığı verilmesi üzerine Antep garnizonundan çıktı (Aksan, 2010, s. 396). Bu hadiselerden sonra bu defada şehir dışardan gelen aşiretlerin soygunlarına maruz kaldı. Bu yüzyılda da şehir merkezinde Yeniçerilerin uygunsuz hareketleri ve Yeniçeri-emir çatışmaları kenti olumsuz etkiledi (Özlu, 2004, s. 21). 1835-1846'da ise Osmanlı'da ortaya çıkan kolera salgını Hicaz kaynaklı idi (Kuneralp-Atalar, 1996, s. 503). Osmanlı Devleti bu yüzyılda ilk kez 1838 ortalarında İstanbul'da oluşturduğu Sıhhiye Karantina Meclisi (Ülman, 1999, s. 65) 1840'tan sonra bütün vilayetlerde salgınların ve bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için çalışmalar yürüttü. Oluşturulan bu karantina örgütü büyük ölçüde Batı ülkelerinin inisiyatifi ile kuruldu (Erdem, 1990, s. 189). Karantinanın amacı ise çiçek, kolera, veba, sarıhumma, tifo vb. salgın hastalıkların daha geniş alanlara yayılmasını engellemek için salgın hastalık taşıyanların belirli ölçüde diğer insanlarla temasını engellemek maksadı ile tecrit uygulaması idi (Yıldırım, 1985, s. 1322). 1842'de şehirde ortaya çıkan salgından sonra (Muraz, 2017, s. 101) karantina uygulaması Antep ve çevresinde de oluşturuldu. Fakat bu karantina uygulamasına karşı hoşnutsuzluklarda yaşandı. Örneğin; 1845'te Adana'ya haçtan gelen hacı adaylarının karantinaya girmek istememesi de kentte bir takım sorunların yaşanmasına neden oldu (Aktaş, 2015, s. 24). Tarihte üçüncü kolera pandemisi olarak geçen kolera salgını ise tekrar 1848'de Antep'te de ortaya çıktı (Topuz, 2018, s. 239). Bu salgın Akka'da askerler arasında görüldükten (Yılmaz, 2017, s. 48) sonra Halep'te (Aktaş, 2015, s. 24) daha sonra da Adana'da üç ay etkili oldu. Buradan da Antep'e yayıldı (Yılmaz, 2017, s. 48). Bu salgın bahar da başlayıp Nisan ayında da devam etti (Yaşayanlar, 2018, s. 274). Maraş valiliğinin merkeze gönderdiği bilgiye göre 19 Mayıs'a kadar devam eden bu salgın gün geçtikçe daha çok yayıldı. Bunun üzerine merkeze, şehirde karantina uygulanmaya başlandığı ve sokakların temizlendiği bildirildi (C.DH.230/11499). 18 Haziran 1848'de merkezden gelen cevapta ise Antep kazasında kolera illetine karşı Maraş valisi tarafından alınan karantina uygulanmasının devam ettirilmesi istendi (C.SH. 21/1048). 25 Haziran 1848'de de Halep Valisi Şerif Mustafa Mazhar'ın merkeze yolladığı dilekçede de Antep ahalisi içinde kolera hastalığının ortaya çıktığı ve bunun def edilmesi için şehrin dışına çıkmış ve geri dönüşlerinde içlerinden bazılarının karantina uygulamasının kaldırılması için karantina hane müdürüne saldırıp asayışı ihlal ettikleri ve bu uygunsuzluğa kimin tahrik ettiğini ortaya çıkarmak için içlerine iki casus gönderildiğini ve ahali karantinayı kabul etmez ise gereğinin yapılacağını bildirdi (MVL. 27/47_2). Ayrıca bu salgın hastalıklar karşısında Osmanlı gerekli tedbirleri almasına rağmen bazı guruplarda bu salgına karşı dualarla hastalığı def etmeye çalıştı (Topuz, 2018, s. 240). Bu salgın hatalıklara karşı tepkiler Osmanlı'nın diğer bölgelerinde de oldu. Karantina uygulamalarına karşı oluşan bu tepkilerin büyük çoğunluğunda doktorların Müslümanların manevî değerlerini umursamayan tavırları ve ekonomik olarak zarara uğrayan esnaf ve durumu farklı değerlendiren ulema idi (Aktaş, 2015, s. 24).

Bu dönemde Amerikalı misyonerler ilk hastanelerinden birini Antep'te açtı ve bu hastaneye Dr. Shepard görevlendirildi (Yıldız, 2016, ss. 81-82). Bu hastanenin adı ise Azariah Smith Amerikan idi (Kuzu, 2018, s. 249). 1848'de ABCFM Antep'te faaliyetlere başladığında trahom vakaları, verem, tifo, difteri ve kolera gibi salgınlar sıklıkla yaşanmakta idi. 1848'de ABCFM Dr. Azariah Smith, Antep'teki ortaya çıkan 1848'deki veba salgınında da reçeteler yazarak ilaçları düzgün kullanan bütün hastaları tedavi etti. 1849'da da Antep'teki doktor ihtiyacını karşılamak ve doktorların diplomalarını teyit için "*Hükümet tarafından görevlendirilip, gönderilen tabiplerin verilen maaşa kanaat ederek, fukaradan ücret almamaları için, padişah idaresiyle baştabibin de görüşü alınarak bir nizamname yapıldığı,*

doktor az olduğundan, tabipliğe istekli olanların İstanbul'a giderek imtihan olmaları" istendi (Yürür, 2013, ss. 52-53, 132). Dr. Azariah Smith'in 1848'deki şehirdeki veba salgınına karşı tıbbi ilaç temini ve salgına karşı mücadelesi bu doktorun Antep'le ilişkisinin daha iyi olmasını sağladı (Barlas, 2006, s. 43).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında da American Board of Commissioners for Foreign Missions'a bağlı olarak kurulan hastaneler kapsamında (Doğan, 2004, s. 271) Dr. Shepard, 1891'deki kolera salgınında Amerikalı diğer doktorlarla birlikte bölgedeki cami ve kiliselerde toplantılar yaparak halkın katı yiyecekleri pişirerek yemelerini ve içtikleri suları kaynatarak içmelerini ve akan sulara karşı dikkatli olmalarını anlattı (Yürür, 2013, s. 27). 12 Eylül 1848'de Antep'te vuku bulan kolera hastalığına karşı karantina uygulandığı ve bazı eşkıyaların karantınayı engellemek istedikleri ve karantina usul ve nizamı gereği bu vukuatın engellenmesi Sadaret Mektubi Kalemine bildirildi (A.MKT. 147/57_1). 18 Eylül 1848'de de Antep Kaymakamı Battal Bey görevinden azledildi ve kaymakamlığa eski Teşene Kaymakamı Şerif Ağa tayin edildi ve kolera hastalığına karşı karantina uygulaması başlatıldı ancak bazı eşkıyaların karantınayı engellemek istedikleri de merkeze bildirildi (A.MKT. 147/57_2). 1852'de de ortaya çıkan kolera salgınında Antep'te birçok insan öldü (Güllü, 2010, ss. 51-52). 1863'te ise Singapur'da ortaya çıkan kolera salgını 1865'te İstanbul'dan deniz ve demiryolu ile Batı'ya oradan Süveyş kanalı ile Cidde ve Avrupa'ya kadar yayıldı (Bozkurt, vd., 2002, s. 55). Bu salgın daha sonra Halep'te ortaya çıktıktan sonra Antakya, Antep ve Kilis'e oradan da Adana, Payas, Tarsus ve Mersin'e yayıldı (Ayar, 2005, s. 23). Bu salgının bir kolu da Hicaz kaynaklı idi ve dünya çapında etkili oldu. Bu nedenle İstanbul'da Avusturya, Fransa, Belçika, Danimarka, İspanya, Papalık, ABD, Büyük Britanya, Yunanistan, İtalya, Hollanda, İran, Portekiz, Prusya, Rusya, İsveç, Norveç ülkelerinin de katıldığı bir toplantı yapıldı (Koloğlu, 2005, s. 140, 142). 1875'te de şehirde tekrar ortaya çıkan kolera salgınında birçok insan öldü (Güllü, 2010, ss. 51-52). 1879'da ikinci kez belediye başkanı seçilen Battalzade Mustafa Ağa (Barlas, 2006, s. 85) şehirde bu defada ortaya çıkan çiçek hastalığı ile ilgilendi (Yıldırım, 2010, s. 57). Bu salgında aralarında operatör Dr. Zidezade Bekir Efendi de 15000 kuruş aylıkla görevlendirildi (Barlas, 2006, s. 85). Ayrıca doktorlar şehirlere genellikle İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesine (1871) göre atandı. Buna göre her şehirdeki doktor haftada iki gün hastaları ücretsiz muayene edecek ve hastaneye gelemeyecek durumda olan hastalarında evlerine gidecekti (Erdem, 1990, s. 189).

1888-1891 kolera salgını ve ölümler

Vilayetlerde salgın hastalık ortaya çıktığında yerel tıp mensupları alacakları tedbirleri Nezaret-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye (Özlü, 2017, s. 428) ve mahalli hükümet yetkilisine haber vermek zorunda idi. Görevli doktor gerekli yerlere telgrafla, eğer telgraf yok ise mümkün olan en hızlı şekilde bilgi verdi. Görev yapan doktor, salgın hastalığın ne olduğunu tespit edip gerekli tedbirleri hükümet yetkilisinin onayı ile yerine getirme ve başka bölgeye yayılma durumunda hükümet yetkilisinin emri üzerine salgın olan bölgeye gitme zorunluluğu vardı (Erdem, 1990, s. 197). 1888-1891'de dünya geneline yayılan kolera salgını ilk kez Hindistan'da ortaya çıktı. Bu salgın Suriye üzerinden Halep'i buradan da Anadolu'ya kadar geniş alanı etkisi altına aldı. Bu salgın XIX. yüzyıla kadar da etkili oldu (Dağlar, 2006, s. 357). Bu nedenle 1888-1891'de Antep ve çevresinde de bu salgın görüldü ve bu salgın da gün gün merkeze bildirildi.

2 Ocak 1888'de Antep'e tabi Cariye Nahiyesi dâhilinde Çakal köyündeki hayvanlardan salgın hastalık yayılması üzerine bulaşan hastalığın yok edilmesi için Halep Beşinci Orduyu Hümayundan buraya bir askeri baytar gönderilmesi kararlaştırıldı (DH. MKT.147/119). 23 Şubat 1888'de de Antep'in köylerinde görülen hayvan hastalıkları için önlemler alındı (DH.MKT.1488/ 68) ardından şehir ve çevresinde kolera salgınları ortaya çıktı. Bu salgında bir çok insan hastalandı ve bazıları öldü. Örneğin; 15 Aralık 1888'de koleradan Antep'te iki

gün içinde 14 kişi, Kilis'te 5 kişi, Adana'da 3 kişi hasta oldu ve 2 kişi öldü. Bunun üzerine bölgeye doktorlar görevlendirildi ve doktorlar hizmetleri karşılığında taltif edildi (Turhan Sarıköse, 2013, ss. 134, 137). 8 Eylül 1889'da ise Antep'te ortaya çıkan ve Kürtler arasında şirin yara tabir olunan hastalığın teşhis ve tedavisi için Van Vilayeti Sıhhiye Tabibi Bogaçelosu buraya görevlendirildi. Yapılan tetkike göre hastalığın vebalı hayvan etinin yenmesinden kaynaklı şarbon olduğu anlaşıldı ve hastalık önlemeye çalışıldı (DH.MKT.1655/14). Yine bu tarihlerde koleradan Adana'da 3, Urfa'da 19, Antep'te 2, Kilis'te 3 kişi öldü (Turhan Sarıköse, 2013, ss. 134, 137).

1890-1891'de Antep'te başlayan kolera salgını ise 1881'deki beşinci büyük kolera salgının uzantısı idi. Bu salgın Mısır'dan başlayıp, Mısır-Suriye-Filistin üzerinden Halep'e buradan da Antep'e kadar yayıldı (Yaşayanlar, 2018, s. 276). Bu salgınlardan hasta olanlar ve ölenler Halep ve Suriye vilâyetlerinden (DH. MKT. 1776/79), Zor Mutasarrıflığından (DH. MKT. 1783/64), Mamuretü'l-azîz vilâyetlerinden (Y.PRK. DH.4/42_2) ; İstanbul merkezine, Mâbeyn-i Hümayûn Başkitâbet-i Celîlesine, Sıhhiye Nezâret-i Celîlesine ve Bâb-ı âlî Mektûbî Kalemine telgraflarla gün gün bildirildi. Çekilen bu telgraflara göre;

23 Ekim 1890'da kolera salgınından Kilis'te 10 kişi, Selkin köyünde 12 kişi, Antep'te 19 kişi, Maraş'ta 26 kişi, Birecik'te 5 kişi, Antakya'da 1 kişi, Antakya'ya bağlı bir köyde 1 kişi öldü (DH. MKT. 1783/64). 28-30 Ekim 1890'da üç gün içinde de Antep'te koleradan 41 kişi öldü (Yaşayanlar, 2018, s. 276). 30 Ekim 1890'da ise Antep'te 1, Antakya'da 31 ve Urfa'da da 1 kişinin koleradan öldüğü bildirildi (DH. MKT. 1776/79). Bu salgın Kasım 1890'da da etkisini devam ettirdi. 2 Kasımda Antakya'da 21, Reyhaniye Nahiyesinde 12 ve Antep'te de 1 kişi koleradan öldü (DH. MKT. 1777/74). 3 Kasım Cumartesi günü saat 10:00'dan Pazar günü saat 10:00'a kadar Antep'te 1, Cuma günü Antakya'da 27, Antep'te 3, Urfa'da ise 2 kişinin koleradan öldüğü bildirildi (DH.MKT.1777/115). 8 Kasımda ise Perşembe günü saat 10.00'dan ertesi günü saat 10: 00'a kadar Antep'te 1, Birecik'te 1, Antakya'da 5 kişinin koleradan öldüğü, Maraş, Urfa ve Kilis'te ise bu salgından her hangi bir ölüm olmadığı bildirildi (DH. MKT.1779/34). 11 Kasımda ise 9 Kasım Pazar günü saat 10:00'dan ertesi günü 10 Kasım saat 10:00'a kadar Antakya'da 2, Antep'te 2, cumartesi günü Maraş'ta 10, Kilis'te 5, Birecik'te ise cumartesi ve pazar günü 6 kişinin koleradan öldüğü merkeze ve Sıhhiye Nezaretine bildirildi (DH.MKT.1780/34). 14 Kasımda ise 13 Kasım saat 10.00'dan 14 Kasım saat 10.00'a kadar koleradan Birecik'te 5, Kilis'te 5, Maraş'ta 16 ve Antep'te 3 kişinin koleradan öldüğü ve başka bir salgının olmadığı (Y.PRK.UM. 19/105_1), 15 Kasım da Birecik'te 6, İskenderun'da 1, Kilis'te 16, Maraş'ta 16, Antep'te 3 kişinin koleradan öldüğü, Antakya'da ise bu salgından her hangi bir ölüm olmadığı bildirildi (Y. PRK. UM. 19/105_2). 18 Kasımda ise Urfa'da 2, Birecik'te 27, Antep'te 5, Kilis'te 5, Kilis'e bağlı Çom Nahiyesi dâhilindeki iki köyde de 19 kişinin koleradan ölümü (Y.PRK. UM. 19/105_3) 29 Kasımda da Seyhan Kazasına bağlı sekiz on haneden ibaret olan Sise Köyünde kolera salgınından 20 hasta olduğu ve 11 kişinin öldüğü ve köyün kordon altına alındığı, 16 Kasımda saat 10:00'a kadar Adana merkezinde 8 hasta olup, bunlardan 2'sinin öldüğü, 14 Kasımda Kilis'te 4, Antep'te 6, Urfa'da 4, 15 Kasımda Kilis'te 5, Antep'te 5 ve Maraş'ta 2 kişinin koleradan öldüğü, 12 Kasıma kadar da Pazarcık kazasında 29 kişinin yine bu salgın nedeni ile öldüğü (DH.MKT. 1786/4), 19 Kasımda Kilis'te 1, 18 Kasım'da da Antep'te 5 kişinin koleradan öldüğü ve başka bir salgın olmadığı (Y. PRK.UM. 19/105_4) 20 Kasımda 4 Kasım'da Maraş'ta 10, 15 Kasımda da 8, 19 Kasımda Antep'te 7, Birecik'te 5, Antakya'da 1 kişinin koleradan öldüğü ve başka bir hastalığın olmadığı (Y.PRK. UM. 19/105_5), 21 Kasımda ise Kilis'te 9, Antakya'nın bir köyünde 1 ve iki günde Maraş'ta 8, Antep'te de 6 kişinin yine kolera salgınından ölümü ve başka bir hastalığın olmadığı (Y.PRK.UM. 19/105_6), 27 Kasımda ise Kilis'te 4, Antep'te 6, Urfa'da ise 4 kişinin koleradan öldüğü ve başka hastalık olmadığı (Y.PRK. UM. 19/105_7) Adana'da da 3 kişinin de koleradan öldüğü

(Demirkol, 2018, s. 144), 28 Kasım'da yine 1-12 Kasım'da Pazarcık kazasında 29, Kilis'te 5, Maraş'ta 2, Urfa ve Antakya'da da birer (Y.PRK.UM.19/105_8) Adana'da da 2 kişinin koleradan öldüğü bildirildi (Demirkol, 2018, s. 144).

Antep civarındaki bu salgından hasta veya ölenler Aralık 1890'da merkeze bildirildi. 3 Aralık 1890 tarihli telgrafa göre 29-30 Kasım'da Birecik'te 3 kişinin, İskenderun'un Karaağaç köyünde beş günde 6 kişinin, 2 Aralık'ta Antep'te 1 kişinin, Kilis'te 7 kişinin, Maraş'ta ise 7 kişinin (Y.PRK.UM. 19/105_11) ve Adana'da da 16 kişinin koleradan öldüğü (Demirkol, 2018, s. 144), 4 Aralık'ta ise Birecik'te 1 kişinin, Kilis'te 9 kişinin ve daha önce hastalığa yakalananlardan da 7 kişinin, Antep'te ise 3 kişinin koleradan öldüğü (Y.PRK.UM.19/105_12) ve Adana'da da 8 kişinin bu salgından öldüğü (Demirkol, 2018, s.144), 5 Aralık'ta ise Maraş'ta kolera salgını nedeni ile ölüm olmadığı ancak Pazarcık kazasında 10 kişinin, Kilis'te 30 kişinin, Antakya'da 1 kişinin, Antep'te ise 3 kişinin kolera salgınından öldüğü ve başka bir hastalığın olmadığı (Y.PRK. UM. 19/105_13), Adana'da ise 17 kişinin yine bu salgından öldüğü (Demirkol, 2018, s. 144) 8 Aralık'ta evvelki gün Urfa'da 4 kişinin, Maraş'ta 1 kişinin, Antep'te de 1 kişinin öldüğü ve başka bir hastalığın olmadığı (Y.PRK.UM.19/105_15) Adana'da ise 7-8 Aralık'ta 5 kişinin öldüğü (Demirkol, 2018, s. 144) 9 Aralık'ta ise 8 Aralık'ta Urfa'da 1 kişinin ve Hatay/ Belen'de 1 kişinin ve Antep'te ise iki gün içinde 7 kişinin, Kilis'te de 12 kişinin koleradan öldüğü (Y.PRK. UM.19/105_16), 10 Aralık'ta da Maraş'ta iki gün zarfında 2 kişinin, 9 Aralık'ta Antep'te 2 kişinin, Urfa'da ise 1 kişinin koleradan öldüğü ve başka bir hastalığın olmadığı (Y.PRK. UM. 19/105_17). 14 Aralık'ta ise 29 Kasım'da Adana'da koleradan 3 hasta ve 2 vefat, 30 Kasım'da 5 hasta ve 1 vefat, 1 Aralık'ta 5 hasta ve 3 vefat olduğu, Kilis'te ise iki gün zarfında 5 kişinin, 27-28 Kasım'da da Urfa'da 37 kişinin koleradan öldüğü, 29 Kasım'da Antep'te ise 2 kişinin (DH. MKT.1791/125), 14-29 Aralık'ta ise Adana'da da 17 kişinin koleradan öldüğü bildirildi (Demirkol, 2018, ss. 144-145).

Ocak 1891'de devam eden kolera salgını Ağustos ve Eylül aylarında da devam etti. Bu dönemde de salgından hastalananlar ve ölenler merkeze telgrafla gün gün bildirildi. Buna göre 1891 Ocak ayında Adana'da 30-35 kişi koleradan hasta oldu ve bunlardan 15'i öldü (Turhan Sarıköse, 2013, ss. 134, 137). 28 Temmuz – 2 Ağustosta koleradan Maraş'ta 1 kişinin öldüğü Bâb-ı âlî Mektûbî Kalemine bildirildi (Y.PRK. ASK. 74/ 32_8). 19 Ağustos tarihli telgrafa göre ise, 8-25 Temmuz'da Kilis'e bağlı Çom Nahiyesinde 30, 5 Ağustos 1891'de İskenderun'a bağlı Karaağaç köyünde de 2 kişinin koleradan öldüğü ve Halep'te ve vilayet dâhilinde bunun dışında bir salgın olmadığı bildirildi (Y.PRK. DH. 4/42_7). Ağustos'un ortalarında da Antep merkez ve Ketenlik ile Arıl köylerinde kolera salgınından toplam 73 kişi öldü (Yaşayanlar, 2018, s. 278). 27 Ağustosta ise, 24 Ağustos günü Antep'te 12 ve Suruç'un Şahincik köyünde de 1 kişinin koleradan öldüğü (Y.PRK.DH.4/42_6), 30 Ağustosta ise 25-26 Ağustos günü Antep'te 14, Urfa'da 1, Antep'e tabi Büyük Kızılhisar'da ise yedi günde 8, Körkün'de de 3 kişinin koleradan öldüğü ve bunun dışında da başka bir hastalığın ve vukuatın olmadığı bildirildi (Y.PRK. DH.4/42_2). 7-14 Eylül 1891'de Halep'ten ve Mamuretül-aziz'den verilen malumata göre Antep'te koleradan 16 kişinin öldüğü (DH. MKT. 1867/ 4, DH. MKT. 1866/ 29) ve kentte ölümlerin devam ettiği (DH. MKT. 1866/ 60) ayrıca bu salgından Urfa'da 1 (DH. MKT. 1867/4), Kilis'te de 1 kişinin öldüğü bildirildi (DH. MKT. 1867/51).

1893'te ise ortaya çıkan kolera salgını Adana, Adıyaman, Maraş, Antep, Tarsus gibi vilayetlerde de etkili oldu. Öyle ki Çukurova'da insanlar pamuk tarlalarında böcek gibi dökülüp öldü. Bu dönemde Tarsus'un nüfusu % 15- % 20 azaldı (Özdemir, 2005, s. 36). 1894'te İstanbul'da Demirkapı'daki Askeri Tıbbiyenin bitişğinde Bakteriyojijane-i şahane ismi ile bir laboratuvar açtı ve serum ve aşı üretimi yaptı (Etiker, 2009, s. 13). 1895'in başlarında da yalnızca Antalya ve İstanbul'da kolera salgını vardı. Ancak havaların

ısınınmasıyla birlikte Adana ve havalisinde ortaya çıkan salgın zamanla Kayseri, Maraş, Adıyaman ve Halep'e yayıldı (Ayar, 2005, s. 348). Mart 1902'de ise Antep'teki şiddetli bir depremden sonra (DH. MKT.460/1), 27 Temmuz 1903'te Halep vilayetinde ortaya çıkan kolera salgınına karşı karantina uygulanması başlatıldı. Bu salgın için ayrıca kordonlar ve karakollar oluşturuldu. Maraş, Antep'te mahalli tabipler vasıtasıyla icap eden temizliğin yapıldığı, Halep merkezinin de yedi kola ayrılarak şehrin temizliğine dikkat edildiği bildirildi (Y.PRK. SGE.10/6/1_5). Ancak kolera salgınına karşı aşı ilk kez 1913'te Balkan Savaşı'nda Edirne'nin geri alınması sırasında ordu içinde kolera salgının ortaya çıkması ile oldu. Başarı sağlanınca kolera aşısı halka uygulandı (Özcan vd., s. 962).

Sonuç

XVIII ve XIX. yüzyılda Osmanlının diğer kentlerinde ortaya çıkan veba, sığır vebası, kolera, çiçek ve şarbon gibi salgın hastalıklar, kuraklıklar Antep'te ve çevresinde de görüldü. Bu salgın hastalıklar gerek Antep'te gerekse çevresindeki kentlerde birçok insanın hastalanmasına ve ölmesine neden oldu. Sığır vebasından da şehirde bazı insanlar şarbon hastalığına yakalandı. Osmanlı bu salgınlarla mücadele için diğer şehirlerde olduğu gibi Antep ve çevresinde de karantina uygulaması başlattı. Kentte doktorlar görevlendirildi. Şehir bir takım vergilerden muaf tutuldu ve kentin temizliğine önem verildi. Hayvan hastalıkları içinde Antep'e bir baytar görevlendirildi. Ancak Alınan önlemlerin yetersiz olması nedeni ile ölümler devam etti. Ayrıca alınan tedbirler şehirde bir takım huzursuzluklara da neden oldu.

XIX. yüzyılda Antep'te özellikle salgınlara karşı American Board of Commissioners for Foreign Missions'a bağlı doktorları önemli görevler yaptı. American Board of Commissioners for Foreign Missions şehirdeki salgın hastalıklara karşı halkı cami ve kiliselerde bilinçlendirdi ve çeşitli ilaçlarla bu salgınlara önlemeye çalıştı. Bu çalışmalar her ne sebeple olursa olsun Antep halkının takdirini kazandı. Arşiv vesikalarına göre Antep ve çevresinde 1888-1890'da kolera salgınından 47 kişi, Ekim-Aralık 1890'da 743 kişi, Ocak Ağustos ve Eylül 1891'de ise 790 kişi, 1891 Ağustos ve Eylül aylarında da 259 kişi öldü. Birçok insanda bu salgın hastalıklar nedeni ile hastalandı. Kolera salgınından hasta olanlar ve ölenler merkeze çekilen telgraflarla gün gün bildirildi. Aşağıda yer alan tablolarda Antep ve civarında kolera salgınından ölenlerin sayıları gösterildi.

Tablo 1: 1888-1890'da Antep ve civarında koleradan ölenlerin sayısı

	Antep	Kilis ve köyleri	Adana /Kaza/ Köy	Maraş ve Kaza	Birecik	Antakya ve civarı	Urfa ve civarı	İskenderun ve civarı	Toplam
15 Aralık 1888	14	5	2						21
Aralık 1888-89	2	2	3				19		26
23 Ekim 1890	18	27		18	5	2			70
28-30 Ekim 1890	42					31	1		74
2 Kasım	1					33			34

1890									
3 Kasım 1890	4					27	2		31
8 Kasım 1890	1				1	5			7
11 Kasım 1890	2	5		10	6	2			25
14 Kasım 1890	3	5		16	5				29
15 Kasım 1890	3	16		16	6			1	42
18 Kasım 1890	5	24			27		2		58
19 Kasım 1890	11	9	13	31			4		68
20 Kasım 1890	7			18	5	1			31
21 Kasım 1890	6	9		8		1			24
27 Kasım 1890	6	4	4				4		18
28 Kasım 1890		5	2	31					38
3 Aralık 1890	1	7	16	7	3			6	40
4 Aralık 1890	3	16	8		1				28
5 Aralık 1890	3	30	17	10		1			61

8 Aralık 1890	1		5	1			4		11
9 Aralık 1890	7	12				1	1		21
10 Aralık 1890	2			2			1		5
14 Aralık 1890	2	5	6				37		50
14-29 Aralık 1890			17						17
Toplam	144	181	93	168	59	104	75	7	790

Tablo 2: 1891'de Antep ve civarında koleradan ölenlerin sayısı

	Antep	Kilis	Maraş ve kazalar	Adana	Urfa ve civarı	İskenderun ve civarı	Toplam
Ocak 1891				15			15
2-19 Ağustos 1891	73	30	1			2	106
27 Ağustos 1891	12				1		13
30 Ağustos 1891	25				1		26
1 Eylül 1891	5						5
2 Eylül 1891	13				4		17
5 Eylül 1891	15						15
7 Eylül 1891	15						15
8 Eylül 1891	9				5		14
9 Eylül 1891	4						4
13 Eylül 1891	12				1		12
14 Eylül 1891	4	1	1				6
15 Eylül 1891	3				3		6
16 Eylül 1891	2						2

17 Eylül 1891	4						4
Toplam	196	31	2	15	15		259

Kaynakça

Başkanlık Osmanlı Arşiv Vesikaları

Dahiliye Mektubi Kalemi Evrakı, DH. MKT. 147/119, DH. MKT. 1868/ 65, DH.MKT.460/1, DH. MKT. 1653/3 , DH. MKT. 1866/ 29, DH. MKT. 1867/ 4, DH. MKT. 1776/79, DH. MKT. 1777/74, DH.MKT.1777/115, DH.MKT. 1779/34, DH.MKT. 1780/34, DH. MKT. 1783/64,DH.MKT. 1786/4, DH.MKT.1791/125, DH. MKT. 1867/51, DH. MKT. 1867/ 63, DH. MKT. 1866/ 60, DH. MKT. 1865/ 97, DH.MKT. 1867/ 4, DH. MKT. 1865/ 42, DH. MKT. 1865/ 79, DH. MKT. 1868/60, DH.MKT.1488/ 68, DH.MKT.1655/14.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri, MVL. 27/47_2.

Sadâret Hususî Maruzât Evrakı, Y.A.HUS. 251/8_1, Y.A.HUS. 251/ 8_2.

Yıldız Perakende Evrakı Sadâret Dahiliye Nezâreti Maruzâtı, Y. PRK. DH. 4/42_2, Y.PRK. DH. 4/42_3, ,Y.PRK. DH.4. 42_2, Y.PRK. DH. 4/42_6, Y. PRK.DH. 4/42_7.

Yıldız Perakende Evrakı Sadâret Umum Vilayetler Tahrirâtı, Y.PRK.UM. 19/105_1, Y. PRK. UM. 19/105_2, Y.PRK.UM. 19/105_3, Y. PRK.UM. 19/105_4, Y.PRK. UM. 19/105_5, Y.PRK.UM. 19/105_6, Y.PRK. UM. 19/105_7, Y. PRK. UM. 19/105_8, Y. PRK. UM. 19/105_11,Y. PRK. UM. 19/105_12, Y.PRK. UM. 19/105_13, Y. PRK. UM. 19/105_15,Y. PRK. UM.19/105_16,Y.PRK. UM. 19/105_17, Y.PRK. UM. 22/105_1.

Yıldız Parakende Askeri Evrakı, Y.PRK. ASK. 74/ 32_8.

Yıldız Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Maruzatı, Y.PRK.SGE. 10/6 / 1_5.

Cevdet Tasnifi Dâhiliye Evrakı, C.DH. 230/11499.

Cevdet Sıhhiye Evrakı, C.SH. 21/1048.

İbnülemin Tasnifi Belgeleri Sıhhiye Evrakı, İE.SH.2/190.

Sadaret Mektubi Evrakı, A.MKT. 147/57_1, A.MKT. 147/57_2.

Cevdet Dahiliye Evrakı, C.DH. 63/ 3112.

Cevdet Maliye Evrakı, C.ML.689/28260.

Diğer Kaynaklar

Acioğlu, S. (2012). *137 Numaralı Ayntâb Şer'iyeye Sicilinin (H. 1216 -1220/M. 1801 -1806) transkripsiyonu ve değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Gaziantep.

Ak, M. (2011). 19. yüzyılda Antalya'da kolera salgını. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(17), ss.254-268.

Ak, M. (2016). Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (sığır vebası). *OTAM*, (39), ss.215-240.

Akdağ, M. (2013). *Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası Celali isyanları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Aksan, V. (2010). *Kuşatılmış bir imparatorluk Osmanlı harpleri 1700-1870*. (G. Ç. Güven Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Aktaş, E. (2015). *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum.
- Akyay, N. (1974). Türkiye’de veba salgınları ve veba hakkında eski yayınlar. *Mikrobiyoloji Bülteni*, 8(2), Ankara Mikrobiyoloji Derneği, 209-217.
- Altınöz, İ. (1999). XV. Yüzyılda Antep’in Tarihine Umumî Bir Bakış. (Y. Küçükdağ, Ed.). *Gaziantep’in 75.yılına armağan* (ss. 83-88). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Vakfı Kültür Yayınları Yayın No:6.
- Atar, Z. (2016). İzmit Ve Çevresinde Kolera Salgını 1894. *Uluslararası Karamürsel Alp Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, ss. 389-847, Ankara: Pelikan Basım.
- Ayar, M. & Kılıç. Y. (2017). Osmanlı’da vebanın sona erişine dair bir değerlendirme. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17(2), 163-181.
- Ayar, M. (2005). *Osmanlı Devleti’nde kolera salgını, İstanbul örneği (1892 – 1895)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.
- Barlas, U. (2006). *Gaziantep’in yakın tarihi üzerine araştırmalar*. İstanbul: Hilmi Barlas Eğitim Vakfı.
- Batğı, Ö. (2017). Seyahatnamelerde Osmanlı insanının hastalıkları ve tedavi yöntemleri. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, 4(8), 169-182.
- Bayraktar, H. (2000). XIX. yüzyılın ilk yarısında Antep’in idari yapısı ve iktisadi durumu. (Y. Küçükdağ, Ed.). *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (22 Ekim 199)*, ss.83-96, Gaziantep.
- Bostancı, I. I. (2018). 1902 yılında Kudüs mutasarrıflığı sınırları içerisinde görülen kolera salgını. R. Doğanay, A. Çelik, F. Özçelik (Ed.) *Rıfat Özdemir’e Armağan*, ss.383-397. İstanbul: Yalın yayıncılık.
- Bozan, O. (2015). Diyarbakır vilayeti’nde 1894-1895 kolera salgını ve etkileri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (18), 219-240.
- Bozkurt, S., Yıldırım, N., Ülman, Y.I. & Özaltay, B. (2002). 1865 kolera salgınında mabeyni humayun eczacısı vincent peche ile robert kolej’den cyrus hamlin’in kullandıkları antikolerik terkipler. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 3(2), 55-78.
- Bulut, E. Bulut, A. Aysert Yıldız, P. & Yıldız, A. (2017) Savaş içinde savaş; tifüsle gelen ölüm. (N. Kahraman, D. Çiğdem, T. Yılmaz, Ed.) *Uluslararası Savaş Ve Kültür Sempozyumu*, ss. 13-25. Ankara: Başkent Klise ve Matbaacılık.
- Büyük Lorraine. (1986). *Kolera Madalyası*, (Cilt:11, s. 6883). İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Büyük Lorraine. (1986). *Kolera*, (Cilt:11, s. 6883). İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Canbakal, H. (2009). *17. yüzyılda Antep, Osmanlı kentinde toplum ve siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çadırcı, M. (2013). *Tanzimat döneminde Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları. 3. Baskı.
- Çakır, İ. E. (2015). *16. yüzyılda Ayntâb şehri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Çalışkan, A. (2011). *159 Numaralı Antep Şer’iyye sicili’nin transkripsiyonu ve değerlendirmesi (H.1319-1323, M.1903-1907; Sayfa 1-242)*. Yayınlanmamış Yüksek

- Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Gaziantep.
- Çalışkan, A. (2017). 159 Numaralı Ayntab şer'iyye siciline göre Ayntab Ermenileri'nin Sosyo-ekonomik hayatları. G.Yarcı (Ed.), *Bozkırdan Batıya Prof. Dr. Hüseyin Salman'a armağan*, ss.428-452. İstanbul: Epsilon Yayınevi.
- Çalışkan, A. (2018). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Halep Ermenileri (1800-1850)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş.
- Çınar, H. (2000). *18. yüzyılın ilk yarısında Antep şehri'nin sosyal ve ekonomik durumu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.
- Dağlar, O. (2006). Denizli ve çevresinde kolera salgını ve salgınla mücadele. *Uluslar arası Denizli Ve Çevresi Tarih Ve Kültür Sempozyumu Bildiriler 6-8 Eylül 2006, 1.Cilt*, ss. 368-374, Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Denizli.
- Demirkol, K. (2018). Adana ve kolera (1890-1895). *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, (56), 141-156.
- Doğan, A. (2004). Maraş'ta misyonerlik faaliyetleri (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (11), ss.271-285. doi:10.17822/omad.2017.59
- Elibol, N. (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus meselesi ve demografi araştırmaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi*, 12(2), 135-160.
- Erdem, A. (1990). 19. yüzyılda Osmanlı sağlık teşkilatlanması. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, (15), 185-207.
- Erk, N. (1963). Tarihte önemli sığır vebası salgınları ve 1920'ye kadar memleketimizdeki durumu. *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 4(3-4), 221-237.
- Etker, Ş. (2009). Paul-Louis Simond ve Bakteriyolojihane-i Osmani'nin Çemberlitaş'ta Açılışı (21 Eylül 1911). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X(2), 13-33.
- Eyicil, A. (2008). *Osmanlı'nın son döneminde Maraş'ta Ermeni siyasi faaliyetleri*. Ankara: Gün Yayınları.
- Göyünç, N. (2000). Gaziantep tarihi ile ilgili bazı notlar. (Y. Küçükdağ, Ed.) *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (22 Ekim 1999)*, ss.45-48, Gaziantep.
- Gül, A. (2009). XIX. yüzyılda Erzincan kazasında salgın hastalıklar (kolera, frengi, çiçek ve kızamık). *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (41), 239-270.
- Güllü, R. E. (2010). *Antep Ermenileri, sosyal siyasi ve kültürel hayat*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Güzelbey, C. C. (2013). 19. yüzyılda Gaziantep'in uğradığı afetler. *Gaziantep Kültür, Aylık Sosyal Araştırma Dergisi*, 9(103), 162-163.
- İbn-Haldun. (2014). *Mukaddime 1*. (S. Uludağ, Haz.) Ankara: Dergah Yayınları.
- Kıvrım, İ. (2011). 17. yüzyılda Osmanlı toplumunda boşanma hadiseleri (Ayntâb örneği; talâk, muhâla'a ve tefrik). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1) 371-400.

- Koçak, Z. (2011). Ayıntab şehrinde aile birliğinin sona erme süreci. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 417-438.
- Koçak, Z.(2010). Şer'iyye Sicillerine göre XVII. yüzyılda Ayntab ve çevresinde gayrimenkul satışları (1600- 1650). *International Journal of History*, 2(2), 57-70.
- Koloğlu, O. (2005). Osmanlı basınında 1865 kolera salgını, İstanbul sağlık konferansı ve Mirza Malkom Han. *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, 6(2), 140-150.
- Kundakçı, S. (2014). Şer'iyye Sicillerine göre Antep'teki câmii ve mescit vakıfları (1880-1900). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 405-421.
- Kuneralp, S. & Atalar, M. (1996). Osmanlı yönetimindeki (1831-1911) Hicazda hac ve kolera. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 7(15), 497-511.
- Kuzu, F. (2018). 19. yüzyıl sonlarında misyoner bir hemşirenin Ayıntab hastanesi anıları. (A. Gündüz, M. Çelikdemir, S. Osrak, M. Dağ, Ed.) *Tarihten Günümüze Ayıntab – Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep Bildiri Metinleri Kitabı*, ss. 249-271. Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları – 23.
- Lüleci, A. (2014). Mütareke döneminde İstanbul'da Ermeniler arasında görülen salgın hastalıklar (1918-1922). *History Studies*, 65(4), 131-141.
- Muraz Budak, Ö. (2017). *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Antep kazası (Şer'iyye Sicillerine göre 1839-1876)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kahramanmaraş.
- Müesser Ö., Aydın Er R. & Polatel O. *XX. Yüzyıl başlarında İzmit'te Salgın Hastalıklarla Mücadelede Aşı Çalışmaları*. Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu, 2 - 04 May 2014, ss. 955-969. Kocaeli, Türkiye.
- Özdemir, Hikmet. (2005). *Salgın Hastalıklardan Ölümler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları.
- Özkaya, Y. (2010). *18. yüzyılda Osmanlı toplumu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Özlu, Z. & Tiryaki, K. (2018). Osmanlıdan Cumhuriyete Tarih Araştırmalarında Sıhhiye Mecmualarının Önemi. İ. Özçelik (Ed.) *Tarih yazımı üzerine II (araştırma, ilke, yaklaşım ve yöntemler)*, ss. 399-425. Ankara: Berikan Ofset Matbaa.
- Özlu, Z. (2004). *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*. Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi.
- Özlu, Z. (2014). 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devletinde hazırlanan iki risale, vebâ-yı bakarî ve zâtülcenb. *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12(23), 99-114.
- Özlu, Z. (2017). Osmanlı Devleti'nde difteri hastalığı ve koruyucu sağlık hizmetlerine dair bulgular (19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında). *Bellekten*, LXXXI, (291), 419-479.
- Özlu, Z. Tiryaki, K. (2019). Osmanlıda seferberlik dönemlerinde salgın hastalıklara karşı halk sağlığı muhafazasına dair bulgular (T. Mehmetoğlu, Z. Saklı, Ed.). *Zeugma II. Uluslar Arası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi 18-20 Ocak 2019*, Gaziantep, tam metin kitabı, 2, ss.597-610.
- Panzac, D. (2011). Osmanlı İmparatorluğu'nda veba (1700-1850). (S. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları.

- Sarıyıldız, G. (2014). Karantina meclisinin kuruluşu ve faaliyetleri. *Belleten Cilt:58*, No:222, ss. 329-376. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Şıvgın, H. (1997). *19. yüzyılda Gaziantep*. Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi
- Şimşek, F. (2015). 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı liman kentlerinde karantina uygulaması. (Ş. Katrancı, F. Şimşek, Ed.) *Berna Türkoğan Uysal armağan kitabı, araştırma-inceleme dizisi* (ss.399-412). Ankara: Sonçağ yayınları.
- Topuz, E. (2018). XIX. yüzyılda Antep (Ayıntab) örneği üzerinden illet-i kolera ile mücadele. (A. Gündüz, M. Çelikdemir, S. Osrak, M. Dağ, Ed.) *Tarihten Günümüze Ayıntab – Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep Bildiri Metinleri Kitabı*, ss.229-249. Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları – 23.
- Turhan Sarıköse, S. (2013). *XIX. yüzyılda Çukurova’da doğal afetler ve salgın hastalıklar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya.
- Turna, N. (2011). İstanbul’un veba ile imtihanı, 1811- 1812 veba salgını bağlamında toplum ve ekonomi. *Studies Of TheOttaman Doman*, 1(1), 1-36.
- Ülman Y. I. (1999). *GazetteMedicale de Constantinople ve tıp tarihimizdeki önemi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji Ve Tıp Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Varlık, N. (2012). Tâun. *Türkiye Diyanet Vakfı islam ansiklopedisi* (40.cilt). (ss. 175-177). İstanbul.
- White, S. (2013). *Osmanlı’da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*. (N. Elhüseyni, Çev.) İstanbul: Melisa matbaacılık.
- Yaşayanlar, İ. (2015). *Sinop, Samsun ve Trabzon’da kolera salgınları, karantina teşkilatı ve kamu sağlığı hizmetleri (1879-1914)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Bursa.
- Yaşayanlar, İ. (2018). Bir kent, iki salgın, Antep’te 1848 ve 1890 kolera epidemileri. (A. Gündüz, M. Çelikdemir, S. Osrak, M. Dağ, Ed.) *Tarihten Günümüze Ayıntab – Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep Bildiri Metinleri Kitabı*, ss. 271-285. Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları – 23.
- Yıldırım, N. (1985). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, ss.1320-1338. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldırım, Y. (2010). *Halep Vilâyet Salnâmelerine göre (1867 -1908) Ayıntâb*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Gaziantep.
- Yıldız, F. (2014). *19. yüzyılda Anadolu’da dalgın hastalıklar (veba, kolera, çiçek, sıtma) ve salgın hastalıklarla mücadele yöntemi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Programı, Denizli.
- Yıldız, Ö. (2016). *Anadolu’da Amerikan misyonerleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

-
- Yılmaz, Ö. (2017). 1847-1848 Kolera Salgını Ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri. *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquires* 2017, VI(1), 23-55.
- Yürür, G. (2013). *Gaziantep'teki Amerikan hastanesi, hastaneye bağlı tıp ve sağlık okullarının tarihi ve çevreye etkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
-